

УДК 728:72.012/.02(477.82-22)

Роман РАДОВИЧ

**СПЕЦИФІКА
ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА
НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ
ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ
(за матеріалами Маневицького р-ну
Волинської обл.)**

Розглядаються особливості житлобудівельної культури на території Маневицького р-ну Волинської обл. Охарактеризовано специфіку будівельних матеріалів, техніку та технологію спорудження стін, особливості формування стелі, даху, системи опалення тощо. Проведено локалізацію цих явищ, а також виділено риси, спільні із житлом Західного та Середнього Полісся.

Ключові слова: Полісся, житло, планування, техніка будівництва, дах, стеля, система опалення.

© Р. РАДОВИЧ, 2017

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (138), 2017

Відомий український учений, авторитетний знавець архітектури Степан Таранушенко, торкаючись традиційного будівництва поліщуків, акцентував, що, «...з одного боку, спостерігаємо тут не порушність протягом ряду віків засвоєних у далекому минулому типів будівництва. З іншого боку, бачимо велику різноманітність архітектурних «діалектів», ...архітектурні «діалекти» дають змогу реконструювати окремі явища і цілі етапи в історії архітектури» [18, с. 8]. У нашій розвідці основна увага, власне, й буде зосереджена на подібних локальних «діалектах», притаманних для житлового будівництва незначної території Полісся, а саме Маневицького р-ну Волинської обл. Ми постараємося охарактеризувати окремі явища будівельної культури цієї території, виділити риси, спільні, з одного боку, — з західнополіським, з іншого — з середньополіським будівництвом, а також локальну специфіку формування та розвитку окремих компонентів житлобудівництва¹.

Однією з основних ознак історичної типології житла є горизонтальне планування [6, с. 3—11]. Традиційне житло поліщуків, як і українців в цілому, пройшло складний багатовіковий шлях розвитку — від однокамерного опалюваного до дво- та трикамерного, яке вважається найбільш типовим для усього східнослов'янського масиву [3, с. 135—144]. Згадки про однокамерні житла маємо зі с. Градиськ, де такі невеличкі споруди зрубної конструкції (поряд із маленькими хатками більш ускладненого планування) траплялись у «заходах» — поселеннях на лісових пасовищах поза межами села. Водночас у XIX — на поч. XX ст. на обстежених теренах широко побутували трикамерні («хата» + «сіни» + «комора») та двокамерні («хата» + «сіни») житла. Однак у чистому вигляді такі споруди траплялись доволі рідко («хата» + «сіни»: сс. Козлиничі, Майдан-Ланенський; «хата» + «сіни» + «комора»: сс. Градиськ, Четвертня, Серехів). Здебільшого у їх сінях при тильній стіні виділяли теплу комору («пукліт», «поклєт», «купліт»): «сіни» / «пукліт» + «хата» (сс. Велика Осниця, Старий Чорторійськ), «хата» + «сіни» / «пукліт» + «комора» (сс. Новосілки,

¹ Основу нашого дослідження складають польові матеріали, зібрані автором за час експедиції 2016 р. у Маневицький р-н Волинської обл., організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, а також й інші експедиційні матеріали автора (за 1985 та 2011 рр.) [1; 2].

Старий Чорторійськ Майдан-Ланенський). Місцями (переважно на північному заході) теплу комору (подібно як і у Камінь-Каширському р-ні) прибудовували до тильної стіни житлового приміщення: «хата» (при тильній стіні «пукліт») + «сіни» (с. Новосілки), «хата» (при тильній стіні «пристінок» на картоплю) + «сіни» + «комора» (с. Троянівка). Траплялось (переважно у північних селах), що при тильній стіні сіней у дводільних житлах виділяли коморухолодну («сіни» / «комора» + хата»: с. Лишнівка). У деяких населених пунктах (с. Майдан-Ланенський) багатші селяни «пукліт», споруджений у вигляді невеличкого зрубного будиночка, розташовували окремо, неподалік від хати. Знову ж, в окремих (переважно південно-західних) селах (Четвертя, Годомичі, Карасин) «пуклітів» зовсім не знали, картоплю зберігали у «копаних льохах» чи «ямах». На південному сході (подібно як і у Володимирецькому р-ні Рівненської обл. [12, с. 24]) у давніших житлових спорудах комору теплу зазвичай розташовували через сіни від хати (у місці традиційної холодної комори): «хата» + «сіни» + «пукліт» (с. Матейки). Проте частіше тут побутовали будівлі, у яких по другий бік від сіней розташовувались дві комори: тепла і холодна («хата» + «сіни» + «пуклет» / «комора»: сс. Красноволя, Куликовичі, Комарове, Матейки, Тельчі, Чорниж, Старий Чорторійськ та ін. Як твердять у с. Чорниж: «При хаті як закон була комора на зерно і пукліт на картоплю». У теплій коморі стелю зазвичай робили нижчою, ніж у холодній. У кожному з комор входили із сіней через окремі двері. Траплялось, що такі дві комори виділяли при тильній стіні у сінях двокамерних жител (с. Куликовичі). В окремих населених пунктах дістаємо інформацію про побутування жител типу «хата + сіни + хата». Тут траплялись також випадки блокування під одним дахом із житловим зв'язком «хліва» чи «клешні»: «хата» + «сіни» + «комора» + «хлів» (сс. Лишнівка, Карасин [1, арк. 12, 7-д]), «хата» + «сіни» + «комора» + «колешня» (с. Карасин [1, арк. 13, 3-д]), «хата» + «сіни» + «комора» + «колешня» з внутрішнім «пуклітом» (хата 1893 р. у с. Копилля [7, с. 43]) «хата» + «сіни» + «хлеви» (с. Комарове).

Приблизно у 1920—1930-х рр. серед заможніших верств населення набувають поширення будівлі з двома житловими приміщеннями, розташованими амфіладно: «хата» + «хата» + «сіни» (с. Майдан-

Ланенський), «сіни» / «пуклет» + кухня» + «хата» (с. Куликовичі), «хата» + «кухня» + «сіни» + «пукліт» (с. Матейки), «хата» + «кухня» + «сіни» / «пукліт», «комора» (с. Старий Чорторійськ), «хата» + «кухня» + «сіни» + «пукліт» (хата 1917 р. у с. Старий Чорторійськ [7, с. 31]). Перше з них використовують як кухню, друге — відіграло функцію світлиці. У давніших спорудах кухню виділяють внутрішньою поперечною перегородкою у житловому приміщенні. Традиційна вариста піч у таких випадках розташована в кухні (між причілковою і тильною стінами), а, власне, хату обігрівала грубка, розміщена при перегородці між цими приміщеннями. Траплялись й дещо ускладнені варіанти подібних жител («сіни» + «хата» / «комора» + «хата»: с. Набриськ, «хата» + «кухня» + «комора»; вхід у кухню з головного фасаду крізь невеличку прибудову-сінці: с. Серехів). Проте більшого поширення такі житла набувають тут лише з середини ХХ ст.

Хоча на обстеженій території переважали двори вільної забудови, траплялось, що житло входило у склад зімкнутого двору, у якому усі господарські і житлові приміщення розташовувались в одному ряді та блокувались між собою під одним дахом (с. Старий Чорторійськ). Водночас з окремих населених пунктів маємо згадки про замкнуті двори. Переважно таку конфігурацію мав лише господарський двір (житлова будівля стояла окремо). Скажімо, у с. Старий Чорторійськ до складу такого двору входила тридільна «клуня» («сторона + тік + сторона»), з двох боків під прямим кутом до неї прилягали «шопи», «сілники» тощо, а четвертий бік займали «хліви». Подібні господарські двори («гумнища», «пудворки») в минулому траплялись й у сс. Троянівка [7, с. 34] та Комарове. Натомість в останньому селі зустрічались й замкнуті двори, у склад яких входила також житлова споруда. Зокрема такий двір у 1972 р. обстежив тут відомий етнолог Архип Данилюк. До його складу входила житлова будівля (хата + сіни + комора), тридільна клуня та хліви [7, с. 42].

Основним будівельним матеріалом на обстеженій території була сосна. Дуже рідко для цієї мети використовували вільху («ольху», «ольшину», «гольшину», «ольшинове дерево»: сс. Майдан-Ланенський, Чорниж, Тельчі) і осику («осину»: с. Куликовичі). За спостереженнями поліщуків вільху дуже швидко пошкоджував шашіль: «Ольху їсть шашіль:

п'ять сезонів — і її нема» (с. Красноволя), «Ольшину їсть шашіль» (с. Куликовичі). Стосовно осики, то хоч місцями і відзначають, що «осина саме креше дерево; як засохне — ти його не вб'єш» (с. Куликовичі), проте споруджувати з неї житла зазвичай остерігались. Місцями для зведення зрубу вживали й «осокор» (с. Тельчі). У тих місцевостях, де росла ялина («йолка»), її також застосовували для спорудження стін (с. Старий Чорторійськ). Підвалини («подвали», «пудвали», «підвали»), фундаментні палі («штемпалі», зрідка — «колодки») виконували із дубового дерева (в давніших спорудах для цього могли використовувати й смолисту («стрижінну») сосну (сс. Старий Чорторійськ, Козлиничі, Красноволя, Серхів, Троянівка): «Підвали з дуба або стрижньову сосну брали; вона смолиста, вона така як дуб» (с. Старий Чорторійськ). Особливо це торкається тих місцевостей, де не було дубів: «Дуба в нас майже не було — така земля, тому подвали з сосни; хороші дуби ростуть біля міста Маневич, біля села Колок» (с. Серехів).

Як і деінде [13, с. 56—57], у будівництві використовували спілу сосну із великим «стрижнем» і малою заболонню («оболонню») — так зване «стрижньове дерево» («стрижень» «стрижньовий ліс»), натомість молоді сосни з широкою заболонню («оболоне дерево», «оболоніста сосна») у будову старались не брати: «Брали стару стрижньову сосну — стародерев; молодняк на стройку не йшов» (с. Градиськ); «Стрижень довголітнє дерево, сосна чим старіша, тим більший стрижень» (с. Старий Чорторійськ); «Стрижньова сосна хороша; малострижньова сосна погана: з неї робили коробки, а в будову не брали» (с. Старий Чорторійськ) «Стрижньовий ліс йшов на будову, бо оболонь шешіль їсть» (с. Тельчі); «Брали сосну, де стрижньовійша, бо оболоніста погана» (с. Карасин).

Досвідчені будівничі вміли підібрати дерево придатне для будови уже в лісі (за зовнішніми ознаками): «У стрижньової сосни кора вузька і світла; на оболоністій сосні кора широка (на долоню) і темна» (с. Старий Чорторійськ); «У стрижньової сосни кора велика (як ладоня), у оболони — меншенька» (с. Тельчі). «Стрижінне дерево» впізнавали також, використовуючи так званий метод простукування: «Стукнеш по дереву више свого росту: як дзвін — то сосна добра, як такий звук

Кутова врубка з випусками торців типу риб'ячий хвіст; с. Карасин

як блеха — то дерево пагане» (с. Серехів). У с. Красноволя оповідають, що колись в сусідньому с. Осниця був один дід, який настільки прискіпиво вибирав дерево, що «знаходив за день тільки дві сосни стрижньові — смоляк (придатні для будови хати. — Р. Р.)».

Хоча місцями (сс. Карасин, Старий Чорторійськ) й відзначають, що «оболоня» та «стрижінна» сосни могли рости поряд (в одному лісі), переважно ці екологічні відміни пов'язують із певними місцевостями: «Сосну різали на горбочку, щоб не на болоті, бо у тої, що на болоті широкі літа — як палець, її бистро їсть шашіль... мали бути на сосні густі літа» (с. Красноволя). Як зазначають у с. Майдан-Ланенський: «Сосни стрижньові росли в Берестянському, Цуманському лісах».

Щодо віку, то придатною для будівництва найчастіше вважалась сосна від 80-ти років (с. Старий Чорторійськ), проте місцями відзначають, що «сосну на стіни брали, щоб мала 120 років» (с. Серехів).

Стосовно дуба, то тут, як і на іншій території Полісся [13, с. 59], автохтони здебільшого розрізняли дві його екологічні відміни: ранню («глухий дуб») та пізню («дуб простий»). «Глухий дуб» на зиму не скидав листя і розвивався на два-три тижні пізніше від простого (сс. Старий Чорторійськ, Матейки, Тельчі, Комарове, Майдан-Ланенський та ін.). Деревину «глухого дуба» вважали «крепшою» (с. Тель-

Кутова врубка з випусками торців типу риб'ячий хвіст — «в завугольник»; с. Набрусък

чі) і «твердшою» (с. Майдан-Ланенський) ніж звичайного. Проте, у будівництві зазвичай використовували «дуб простий», який теж мав декілька екологічних відмін. Кращим вважався «синій» (чи «білий») дуб (із синюватим (чи білуватим) кольором деревини, натомість гіршими якостями відзначався дуб із червонуватим кольором деревини — «червоний (красний) дуб»: «Синій дуб — міцний, він стоїть добре в воді; дуб червоний... такий под ольху — не міцний» (с. Старий Чорторійськ); «Синій дуб міцний, красний дуб поганий» (с. Комарове); «Білий дуб хороший; красний дуб, як ольшина — поганий» (с. Четвертня). Інколи респонденти ототожнюють «білий дуб» із «глухим»: «Білий дуб крепший, красний дуб, як ольха, — поганий; білий дуб пізніше розпускається; білий дуб — це глухий дуб... з нього на зиму листя не опадає» (с. Карасин).

Кращими вважали ті дуби, які росли неподалік болотистих місцевостей: «В болоті росте крепкий дуб — синій; по грудочку — дуб поганий, як ольха, красний» (с. Старий Чорторійськ). Розрізняли також дуби, які росли у густоліссі («дуб лісовий») чи на відкритій місцевості — «на свободі» («польовий дуб»): с. Тельчі. Якість дуба можна було визначити за його вагою: «Дуб лісовий слабший, він плаває у воді; польові дуби розростались, такий дуб крепший (він росте на полі), в воді топиться»

(с. Тельчі), «Той дуб, що плаває по воді — паганий, той дуб, що у воді тоне — довголітній» (с. Старий Чорторійськ).

Як і загалом на Поліссі [13, с. 64], заготовляли дерево у зимові місяці (сс. Серехів, Красноволя): «Дерево рубали зимою (з грудня по березень); починали рубати, як опадає лист» (с. Старий Чорторійськ), «Дерево літом не заготовляли, бо шин-жель їсть, заготовляли зимою» (с. Карасин), «Сосну на хату заготовляли зимою в старі дні — два тиждні після того, як настає молодий місяць» (с. Красноволя). У с. Старий Чорторійськ старожили твердять, «що є такі дні... як зрубати дерево в певні дні, то його з'їст короїд».

Стіни жител, як правило, зводили у зрубній техніці. Їх зазвичай споруджували з «брусів» («обрусів», «брусся»), хоча місцями респонденти згадують про давніші житла, зрубані з повних (чи дещо протесаних з внутрішнього боку) колод: с. Комарове. Товщина брусів, призначених для спорудження зрубу, у давніх житлах переважно коливалась в межах 14—16 см (сс. Старий Чорторійськ, Лишнівка, Серхів, Градиськ, Козлиничі, Велика Осниця, Карасин, Новосілки та ін.). Зрідка використовували бруси товстіші — 17—18 см (с. Серхів). Відповідно до повідомлень етнофорів, у с. Куликовичі існував стандарт: товщина брусів на стіни — 14 см, на «балки» — 18 см, на крокви — 12 см (у нових житлах на стіни тут використовували «бруси» завтовшки 12 см, одержані шляхом розпилювання колоди надвоє).

Бруси зазвичай одержували шляхом протісування колод «сокирою» — «бруси робили под сокиру — тесали» (сс. Козлиничі, Красноволя): «Колись були спеціальні теслярі, які ходили по селах і кому треба тесали обруси» (с. Карасин). Для протісування дерева використовували спеціальну сокиру («тесак»), яка мала широке (30 см) лезо, загострене на один бік: «як який майстер: хто правша, хто лівша» (у простій сокири ширина леза сягала лише 10 см: с. Тельчі). Перед тим як приступати до тесання, на колоді шнуром, змащеним «головешкою», відбивали поздовжні лінії, а відтак відповідно до них тесали — «йшли под шнур» (с. Старий Чорторійськ).

У будівництві колись використовували й колону деревину (переважно для господарських будівель): «Дерево колись кололи надвоє і тесали; кололи дерево дубовим клином» (с. Тельчі). Добре коло-

лось лише «праве дерево» (з вертикальними волокнами), «косе дерево не кололось, бо косе — піде гвинтом і не поколеться; косе дерево можна лише тесати» (с. Тельчі). Для колення дерево спеціально підбирали і перевіряли: відколювали «щепку» і пробували, як колеться (с. Тельчі). Пізніше колоди на будівельний матеріал почали різати «поздовжньою пилою» на «козликах» чи (при їх значній товщині) над викопаною «траншеєю» (с. Красноволя). Причому ще у першій половині ХХ ст. різаними були лише напівколоди (які раніше одержували розколюючи колоду), натомість бруси й надалі тесали.

Нижній вінець зрубу хати («подвали») встановлювали на вкопані у землю фундаментні палі («стандари»). Проте, як зазначають у низці сіл (Тельчі, Градиськ), давніше їх могли укласти безпосередньо на ґрунт.

У давніших спорудах зрубної конструкції використовували кутову врубку з випусками торців поза площини стін («в вугли», «в вуглах», «в вугол», «в вугло»). Кутові врубкі новіших споруд зазвичай таких випусків не моли, їх будували у так званий «чистий вугол» (місцеві назви: «в замок», «в замках», «в замки»).

Врубка, відома під назвою «в вугли» у загальному мала два конструктивні різновиди: двостороння, з вибором прямокутних гнізд зверху та знизу вінця (сс. Серхів, Карасин) та врубка з «косиною» (типу риб'ячий хвіст) (у с. Майдан-Ланенський хату збудовану з використанням першої зарубки називали «хата в вугло», другої — «хата в зруб»). Коли кутові з'єднання першого типу зустрічались переважно на півночі та північному сході району (вони були характерними для будівництва суміжних районів Рівненщини [12, с. 20]) то врубкі типу риб'ячий хвіст (що характеризували давніше житлобудівництво Волинського Полісся загалом [14, с. 74—77]) побутували на усій території району. Остання зарубка мала кілька конструктивних варіантів, зокрема з прихованим зубом («пальцем») і без нього. У другому випадку статичність зрубу додатково забезпечували кілком («тиблем»), який скріплював суміжні вінці (його вбивали у місці зарубки чи наближено до неї) або вертикальним кілком, закріпленим зовні стін упритул до зрубу (техніка відома у Камінь-Каширському р-ні під назвою «в завугольник»). Для номінації врубкі типу риб'ячих хвіст з випусками

Кутова врубка з двостороннім прямокутним вирізом та випусками торців; с. Велика Осниця

торців, крім загальної назви «в вугол», місцями ще вживали термін «в зруб» (с. Майдан-Ланенський), а інколи цю врубку називали так само, як і врубкі у «чистих вуглах»: «в замок» (с. Троянівка) «в замках», «в замки» (с. Градиськ).

Стосовно врубок без випусків торців поза площини зрубу («в замок»), то їх, за спостереженнями респондентів старших вікових груп, почали використовувати у місцевому будівництві після 1914 р. (с. Серхів). Такі замки по кутах в'язали врубками типу риб'ячий хвіст («косиною») з убитим кілком («тиблем»), який скріплював суміжні вінці у місці зарубки (сс. Тельчі, Майдан-Ланенський) чи наближено до неї (с. Комарове) або з прихованим зубом («пальцем»). Для вибору такого замка («косини») будівничі використовували спеціальний дерев'яний «шаблон» (с. Троянівка), а інколи, як зазначають респонденти, «косину робили на око» (с. Комарове). Знову ж, врубка «косиною» з потайним зубом вимагала більшої вправності будівничих. Скажімо, як зазначають у с. Серхів: «Французький замок (з прихованим пальцем. — Р. Р.) в селі вмiли робити тільки два майстри».

На основній території Маневиччини вінці зрубу припасовували нарівно. «Драчку» (поздовжній паз у нижній площині вінця), що притаманне для будівництва Рівненщини загалом [12, с. 20], вибирали лише у селах східної (власне північно-східної) частини району — «клали бруси под драчку» (сс. Карасин, Серхів, Комарове, Тельчі та ін.). Такий брус (з вибраним поздовжнім пазом) ще називали «пазниця» (с. Карасин). У с. Серхів старожили згаду-

Під на дерев'яному опічку (на стовпцях); с. Лишнівка

ють давні житла, у яких «драчка» була вибрана зверху вінців.

Суміжні деревини з'єднували «тиблями». «Тиблі» виготовляли з добре просушеного дубового дерева (сс. Комарове, Старий Чорторійськ, Козлиничі, Куликовичі), в окремих випадках (переважно на півночі) — з сосни (с. Карасин). Давніше використовували наскрізні «тиблі» (загострені з одного краю), які верхню деревину пронизували наскрізь, а у нижню заходили до половини (сс. Серхів, Карасин). У новіших спорудах почали застосовувати «тиблі» набивні: нетовсті (з перекроєм 4—5 см: с. Старий Чорторійськ) кілки (завдовжки 20—30 см: с. Карасин, Градиськ) загострені з двох країв, які заходили до половини кожного із суміжних вінців. Отвори на «тиблі» свердлили «під уровень» свердлом («тиблем»). Набивні тиблі не добивали (отвори були глибші від довжини тибля): с. Старий Чорторійськ. На усю довжину стіни зазвичай ішло чотири тиблі (сс. Серхів, Комарове): «Чотири тиблі ішло на стіну» (с. Комарове). Перший тибель вбивали на віддалі приблизно 20 см від «вугла» (с. Комарове). На простінки між вікнами давали лише по два «тиблі» (с. Серхів). На середньому простінку тиблі били ближче вікон, на крайніх — ближче «вугла» і вікна: сс. Комарове, Карасин. Якщо господарі чимось не догодили майстрові, то він міг зробити так, «що хата розійдеться — зависнуть бруси на тиблях і будуть щилини» (с. Серхів).

Між вінцями прокладали мох. Коли деінде на Поліссі для цього зазвичай використовували «білий болотний мох» і не брали моху «лісового» [15, с. 311—

312], то тут вживали і один і другий. Скажімо, у с. Карасин між вінцями прокладали болотний мох (але могли брати і лісовий). Водночас частіше зазначають, що «між вінцями — мох з лісу, довгий зелений; з болота мох поганий, він не мав св'язки» (с. Тельчі). Перевагу лісовому мохові (тому, що росте у лісі) віддавали і в сс. Комарове, Куликовичі, Четвертня, Градиськ. Лише інформатор зі с. Липно Ківерецького р-ну зазначив, що «між вінці клали болотний мох, бо лісовий мох поганий — він кришиться». «На високих місцях мох дерли» у с. Куликовичі. Респонденти зі с. Троянівка наголошують, що прокладали «сивий мох» (дивились аби мох не був «красний»). Знову ж, коли в одних селах (Куликовичі) твердять, що мох укладали між вінці сухий, в інших (с. Старий Чорторійськ), навпаки, наголошують, що мох не сушили: «Мох клали мокрий, бо так він краще злягається».

У житловому приміщенні зазвичай влаштовували три вікна («вікна», «окна», «гікна»): два на головному фасаді та одне — на причілку (ближче покуті). Зчаста ще одне невеличке «вокенце» прорубували у тильній стіні (ближче до причілка): хати кін. ХІХ ст. у сс. Велика Осниця, Новосілки. У давніх спорудах у стінах залишали отвори на вікна, простінки скріплювали «тиблями», а по краях зрубу у вінцях вибирали «пази», у які заводили вертикальні «палки» («рейки»), що забезпечували його статичність (сс. Серхів, Комарове, Чорниж, Четвертня, Карасин). На двері «рейок» не ставили (с. Карасин). На вікна і двері робили «скриню» з «досок» (с. Карасин).

Дефіцит високоякісного будівельного матеріалу призвів до деяких змін у конструкції зрубу жител. Насамперед це полягало у тому, що по краях дверних та віконних отворів почали встановлювати високі (на усю висоту стіни) стовпи («стояни», «арцаби»), які задовбували у «платви» та «подвали» (сс. Тельчі, Комарове, Майдан-Ланенський, Чорниж, Четвертня, Куликовичі та ін.). Такий конструктивний засіб дозволив використовувати для стін матеріал незначної довжини: «Між стовпами закидали диль, а на вуглах з'єднували в замки» (с. Куликовичі).

Переважно у 1950-ті рр. (сс. Старий Чорторійськ, Красноволя), а місцями ще у довоєнний період (с. Майдан-Ланенський, Четвертня) почали

будувати житла каркасно-дильованої конструкції технікою «в стояни». У таких будівлях стовпи каркаса — «стояни» (як і віконні та дверні — «арцаби») задовбували у платвах і підвалинах, а простір між ними заповнювали «дильми» (брусами завтовшки приблизно 12 см), затесані краї яких («шипи») заводили у «пази», вибрані в бокових площинах «стоянів» («закидали диль»). Як зазначають у с. Набриськ, «коли хата в вугли — її робили з брусся, а коли в стояни — з дилів».

Слід відзначити, що на півдні району принаймні вже з кін. ХІХ — поч. ХХ ст. для бідніших верств населення були притаманні хати каркасно-дильованої конструкції, будовані «в стовпи» (у даному разі пазовані «стовпи», як і у господарських спорудах, закопували в землю): сс. Чорниж, Четвертня, Майдан-Ланенський, Годомичі. Як відзначають етнофори зі с. Чорниж: «До війни на хуторах хат в стовпи було багато».

У нижній частині стін завжди споруджували «присьбу». Для її влаштування на певній віддалі від стін влаштовували опалубку: у землю вбивали кілки, за які закладали дошки чи інше. Простір між стінами хати і опалубкою засипали землею, піском, глиною (до низу підвалини). Ширина присьби мала бути не більшою ніж ширина окапу даху — «щоб на присьбу не капало». На зимовий період на присьбу зверху накладали «дерняки» таким чином, щоб вони «з верхом піввалину вкрили». Як зазначають респонденти, це робили тому, «бо підвалини з дуба, а дуб промерзає так як камінь і дає холод, то його на зиму закривають дерном; сосна при промерзанні не мокріє, а дуб мокріє». На літній період дерен забирали, «щоб підвалина не гнила» (с. Старий Чорторийськ).

Стелю («стеля», «столя»; на півночі — «повалуш», «повалиш»: сс. Набриськ, Лишнівка, Карасин; на північно-східних окраїнах — «покіт»: с. Серхів)² вкладали на один або три поперечні «бальки». У житлах пер. пол. — сер. ХІХ ст. пере-

² Лексеми «столя» («стіл» і подібне) для означення стелі були поширені на усьому просторі Середнього та Східного Полісся, натомість — «повалуш» («повалиш» тощо) побутували на Західному Поліссі (Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський р-ни Волинської обл.). Щодо лексеми «покіт», то вона відома у Любешівському р-ні Волинської обл., у Зарічненському р-ні Рівненщини, а також у деяких прилеглих р-нах Полісся Білорусі.

Піч на монолітному опічку; с. Матейки

важали стелі на одному поперечному «бальку» (хати із сс. Троянівка, Градиськ, Лишнівка, Велика Осниця, Гораймівка, Карасин). Причому їх, як правило, укладали плазом: хати ХІХ ст. із сс. Градиськ (перекрій сволока — 20 x 16 см), Велика Осниця (перекрій сволока — 20 x 15 см). «Бальки» виготовляли із якісного («стрижневого») соснового дерева. У давніших житлах у середній частині нижньої площини сволока часто вирізали косий хрест (сс. Градиськ, Карасин). Для стелі використовували дошки завтовшки 40—50 см («доска-сороковка» — «доска-п'ятдесятка»: с. Куликовичі). Стеліни здебільшого вкладали способом у розбіжку («в нахльстку», «двійна столя», «в накладичі», «накладний повалуш»), при якому дошки нижнього шару укладали на певній віддалі одна від одної, а проміжки між ними зверху перекривали «обаполками» («накладичами»: сс. Серхів, Карасин). Рідше траплялись стелі із дошками, укладеними впритик («в стик»): сс. Красноволя, Куликовичі, Матейки, Карасин, Тельчі). У низці сіл перший спосіб укладання стелі етнофори вважають більш давнім. У новіших спорудах знизу на стиках дощок підбивали «планки» (с. Куликовичі).

Зверху стелю ґрунтовно утеплювали. У давніших спорудах в більшості випадків по стелинах настеляли соломку (с. Серхів) чи «болотній мох» (с. Майдан-Ланенський), а по цьому вкладали дерен («дерно»,

«Канапа»; с. Комарове

«дерно», «дернь», «дерняк»)³ уверх коренем — «накривали дерньом» (інколи дерен ішов безпосередньо по стелинах). Згадки про стелі, утеплені дерном, фіксуємо у сс. Набруськ, Красноволя, Матейки, Карасин, Тельчі, Майдан-Ланенський, Комарове та ін. Для дернування використовували спеціальну траву — «кіпець» (с. Майдан-Ланенський). У с. Комарове відзначають, що для цієї мети найкраща трава, яка «росла на чорноземі». Товщина дерняків коливалась у межах 5—10 см («у два пальці»: с. Комарове; «в долоню»: с. Серхів). Респонденти наголошують, що «дерню брали, щоб обов'язково був корінь» (с. Майдан-Ланенський). Причому перед використанням траву добре просушували («дерня мала просохнути»: с. Тельчі).

У новіших спорудах по дошках стелі робили «тік» — засипали соломую-січку чи «костру» (інколи ці компоненти поєднували) і зверху заливали «густим замісом» глини (сс. Серхів, Старий Чорторійськ). Нерідко січену соломую (сс. Набруськ, Карасин, Четвертне) чи кострицю (с. Красноволя, Тельчі) замішували у глиняному розчині. У сс. Куликовичі, Матейки до розчину входили «глей» та голки з сосни — «ягиця» (або «костра з льону»). Траплялось, що такий «тік» (чи просто змащену глиною на стиках дощок стелю) зверху додатково присипали половиною (с. Козлиничі), половиною й сіном (с. Старий Чорторійськ), кострицею (сс. Комарове, Новосілки) чи мохом (с. Комарове). Інколи її

присипали «тирсою» — дерев'яною стружкою (с. Лишнівка), а у с. Чорниж на «столю» зверху укладали «осоку», соломую та «костру».

Для жител обстеженої території були характерними чотирихилі дахи («верх», «дах», «криша»⁴), зазвичай із невеликим верхнім фронтоном на причілку (так званій «дах з причілком»)⁵. Проте, починаючи з пер. пол. ХХ ст. їх поступово витісняють дахи двоххилі з невеличким причілковим піддашшям («козирик») у нижній частині «причілка». «Козирик» підтримували короткі кроковки («байстрюки»), які лежали на «дармовисі» («обрубині»: с. Градиськ). Зазвичай у дахах використовували крокв'яну конструкцію (пари «крокв» зв'язували поперечною). У верхній частині крокви з'єднували у розвилку і скріплювали кілком, а їх нижню частину зарубували у платву («ошва», «пошва», «очепа», «правило», «платва», «мурлата»), винесену поза площину стін на власну ширину, яка опиралась на випуски «бальків», що лежали на верхньому вінці зрубу («правило», «платва»).

Щоправда, у минулому на теренах району траплялись житла, перекриті дахами «на півсохах». Зокрема таку оселю, зведену у 1893 р., обстежив А. Данилюк під час наукової експедиції 1972 р. у с. Копилля [7, с. 43].

Основним покрівельним матеріалом слугувала житня соломая (рідше — очерет («черот»): сс. Троянівка, Черськ, Карасин, Майдан-Ланенський). Скажімо, у с. Старий Чорторійськ (колишнє містечко), за свідченнями респондентів, «до війни» було лише 5% «криш» під бляхою і 5% — дерев'яних; всі інші — були вкриті соломую. Для покриття використовували тільки соломую ранню (не переспілу). Як зазначають у с. Серхів: «Якщо при молотбі відбиваються не тільки зерна, а ще колоски, то така соломая на покриття не годна». Тому часом для цієї мети вимінювали соломую у сусідів: «Брали ту що перше зібрана». Жито призначене для покриття обов'язково жали серпом, його молотили та

³ Використання дерну при утепленні стелі широко відоме і в інших районах Волинської області, а також на Рівненщині та на заході Житомирщини (Ємельчанський, Олевський р-ни).

⁴ Здебільшого респонденти наголошують, що давньою місцевою назвою даху була лексема «верх»: «...криша — це нове, коліс говорили верх» (с. Троянівка); «Верх по давньому, криша — по рускі... Говорили: «Верха на хаті треба зробити» (с. Комарове).

⁵ Така форма даху була основною на усьому просторі Волинського Полісся [14, с. 90].

зв'язували у «кулі», а вже з останніх у зимові місяці виготовляли «снопки», зв'язуючи їх солом'яним «перевеслом». На усю поверхню даху ішли «снопки» («сніпки») — «близнюки» (подвійні або потрійні), зв'язані ближче кореня (їх укладали на дах колосом вниз), нижній ряд і роги даху пошивали «китицями», зв'язаними при колосі (укладали коренем («гузирем») вниз): с. Старий Чорторійськ. Гребінь даху («гребінь», «щербет», «щит») вибивали із соломи-мерви (сс. Градиськ, Матейки, Майдан-Ланенський), закладали «кострою» (с. Тельчі, Комарове, Чорниж, Старий Чорторійськ) чи (частіше) сухою «сувалокою» (пирієм), «бо вона не гниє» (сс. Карасин, Комарове, Новосілки, Четвертне, Троянівка, Серехів, Старий Чорторійськ та ін.) і закріплювали двома короткими перехресними жердинами («козлами», «козликками», «кізлами», «кізлинням», «примичками», «рогалями», «рогаликами»). Хоча очерет здебільшого використовували для покриття господарських споруд, бідніші верстви селянства могли покривати ним (а навіть і «шуваром») житла: с. Майдан-Ланенський. «Гребінь» даху у такому разі викладали із трави «кругляка», «шувару» або з «комшаної соломи житньої» (с. Майдан-Ланенський).

У низці населених пунктів одержуємо інформацію, що зрідка для покриття дахів використовували дерево: соснові «доски колені» (сс. Старий Чорторійськ, Карасин), «стружку» (щепу) з осики, різану на «станку» (с. Карасин) чи осикові запазєні «гонти» (с. Троянівка).

Що стосується системи опалення, то на обстеженій території курна система, очевидно, в основному була ліквідована вже на початку ХХ ст., оскільки у більшості населених пунктів респонденти народжені у 1920—1930-х рр. курних хат уже не пам'ятають. Як відзначає Борщевич Трохим Трохимович (1940 р. н.) із с. Красноволя: «За [моєї] пам'яті таких хат не було... Прабаба розказувала, що колись були курні хати... в курних хатах [була] дора на вихід диму в стелі». Натомість етнофор зі с. Тельчі (Демчук Федусь Петрович, 1943 р. н.) запам'ятав з дитячих років «...одну курну хату... у стелі був проріз на дим». Відповідно до свідчень Михайлюка Владіміра Кириловича, (1930 р. н.) у с. Серхів за його пам'яті теж «були курні хати... [у них] піч без комина... Дим виходив в сїни через окенце (стіновий димоволок. — Р. Р.)».

Косий хрест, вирізаний на нижній площині сволока; с. Карасин

При напівкурній системі опалення над припічком споруджували комин-димозбірник («комин»), дим з якого відводився у сїни (через «каглу» — отвір у сінешній стіні) або на на горище (через отвір у стелі). Хоча перший варіант відведення диму (у сїни) був, так би мовити, генеральною лінією розвитку системи опалення як на Поліссі, так і в Україні загалом [11, с. 222—224], на Маневиччині здебільшого фіксуємо другий спосіб відведення диму — на горище («гору»). Звідти (при опаленні «по-білому») його виводили понад дах через комин-вивід («комин»), розташований над сїнями чи на стелі хати. У новіших спорудах комин-вивід переважно мурували з цегли, давніше такий «комин» виплітали з лози і з двох боків мастили глиною (с. Красноволя). У с. Старий Чорторійськ «комин» («димоход») збивали з чотирьох дощок, його «обмотували проволкою» (раніше клинцювали чи набивали дранку) та «оббивали глиною».

«Піч» («печ»), як і срізь на Поліссі [10, с. 271], робили великих розмірів: «Піч велика, щоб на ній можна спати» (с. Старий Чорторійськ). Зазвичай вона займала майже 1/4—1/6 частину усїєї площі приміщення.

Давніші опіччя («опічок», «підпіччя», «подпіча», «припек», «фундамент печі») споруджували з дерева. Згадки про дерев'яні опічки маємо з низки населених пунктів району (сс. Карасин, Красноволя, Градиськ, Лишнівка, Троянівка, Майдан-Ланенський, Старий Чорторійськ, Велика Осниця). Скажімо, у с. Старий Чорторійськ дерев'яне «подпіча» влаштували наступним чином. У землю по кутах майбутньої печі вкопували чотири дубові

«штандари», на них укладали дві паралельні поперечки («дерева»), а по цьому ішов настил («під») із коленого дуба. Над настилом (по краях) встановлювали на торець дві тесані дошки, які мали утримувати засип «черіні». Всередину набивали шар глини, по цьому засипали пісок, а зверху — знову «приливали» глину. Висота такої «черіні» сягала приблизно 40 см. Подібним чином «фундамент печі» споруджували й у с. Майдан-Ланенський. В землю закопували чотири (або три) «стовпчики» з сосни чи дуба, на них встановлювали перекладки і влаштовували дубовий настил («под»), по краях якого зводили «бортики». На «черінь» набивали глину (жовтий або чорний «глей»), яку вибивали «навіть не вимішуючи», а зверху заливали рідким «глеєм». У сс. Красноволя, Троянівка, Карасин, Велика Осниця конструкція «поду» була відмінною: дубовий настил підтримували дві підвалини, укладені на долівку паралельно до порогової стіни. Залишки дерев'яних опічків зафіксовані нами у сс. Градиськ, Лишнівка (на стовпцях), Велика Осниця, Карасин (на підвалинах). Із с. Серехів одержуємо відомості, що «подпічок» колись тут робили зрубним, окремі деревини «скріплювали тиблями». Внутрішню порожнину зрубу засипали піском. По цьому ішло 6—7 см «каменя з поля» (кремій). Його втрамбовували і заливали рідкою сумішшю глини і піску (1/4—1/5 частина піску), а по цьому вкладали цеглу («сирівку») — це була «черінь». У нижній частині опіччя (між стовпцями чи підвалинами) — у «кучі» давніше взимку утримували курей (сс. Черськ, Старий Чорторійськ). Тут також могли зберігати дрова, картоплю. В деяких селах на картоплю під піччю (з боку запічка) викопували глибшу чи плитшу яму — «погреб» (сс. Градиськ, Лишнівка). При зрубній конструкції опічка, у його передній стінці прорубували отвір («подпічок») для курей (с. Серхів).

Однак починаючи вже з 1920—1930-х рр. опічки (як і піч загалом) щораз частіше викладають з сиріої (сс. Троянівка, Лишнівка, Старий Чорторійськ, Козлиничі, Красноволя, Куликовичі, Матейки, Тельчі, Карасин, Комарове, Новосілка, Майдан-Ланенський, Четвертня), а згодом («по війні») і випаленої («палянка»: с. Набруськ) цегли. «Палянку» купували, а «сирівку» виготовляли самостійно із суміші глини з піском (пропорція зале-

жала від «жирності» глини): с. Карасин. У с. Серхів при виготовленні сирівки глину вимішували з лляною «коростою».

При влаштуванні такого опіччя, спершу із «сирівки» («сирівки», «сирця») складали два бортики (завтовшки «в одну сирівку»), які разом з пороговою та тильною стінами утворювали своєрідну скриню, відтак внутрішню порожнину засипали піском, по якому давали шар каміння, а зверху — глину (власне це й був «черін»): с. Старий Чорторійськ. Глиною та «песком» заповнювали внутрішню порожнину опіччя й у с. Красноволя («черінь» робили з глини). Із с. Тельчі маємо відомості, що у давнину опічок («припек») тут вибивали з глини. У нижній частині опіччя влаштовували нішу («підпіч») на дрова. При її спорудженні в опічці закріплювали своєрідну опалубку на зразок ящика, покладеного боком: с. Красноволя.

Висота опіччя (від долівки до верху «черена») коливалась в межах 0,8—1 м (скажімо, у с. Майдан-Ланенський стандартом висоти опіччя вважали 1,1 м). Відповідно до повідомлень респондентів, його величину, як і в інших районах Полісся [17, с. 131—132], в минулому «робили під ріст хазяйки... так, як замовляла хазяйка» (с. Майдан-Ланенський): «Опічок жінці до пояса» (с. Старий Чорторійськ), «Печник визначав висоту (до верху — Р. Р.) череня — в пояс жінки; так і столи, прийнято робить — 80 см» (с. Старий Чорторійськ).

Після влаштування опіччя і «черена» приступали до спорудження топочної камери («барабан», рідше — «склепіне»). Розмір топочної камери (як і печі загалом) визначали кількістю «буханок» (хліба), які водночас можна було у ній випікати: «під на вісім (десять, дванадцять) буханок» (с. Старий Чорторійськ). З окремих сіл одержуємо інформацію про те, що у давніших будівлях топочну камеру споруджували («вибивали») з глини (сс. Троянівка, Градиськ, Козлиничі, Красноволя). У с. Красноволя в давніх печах на «под» з дерева (опічок покритий дерев'яним настилом) накладали товстий шар глини — «глею» (це й була «черінь»). Відтак, на деякій віддалі від переднього краю опіччя (залишивши місце на «припек», «припик») «ложили цілу дуплину» (дуплаву. — Р. Р.) осіку і [встановивши дві зовнішні стінки опалубки, порожнину] забивали глиною, [вбиваючи її] прахом». Потім у

«дупло» накладали дрова і поступово випалювали піч. Подібним чином «барабан» влаштовували й у давніших печах с. Тельчі: *«Клади соснову колоду з дуплом і зверху вибивали глиною; потім накладали в дупло дров і випалювали»*. У с. Козлиничі у місці майбутньої топочної камери укладали мішок, туго *«набитий соломомою і оббивали його глиною»*, після чого піч теж випалювали.

Проте новіші печі (подібно, як і опіччя) складали з цегли-сирівки чи з випаленої цегли. У місці топочної камери (залишивши місце на припічок, часом — і на запічок) споруджували опалубку для топки («барабан»). Її встановлювали таким чином, щоб від порогової і тильної стін хати залишився вільний простір завширшки приблизно 10 см (с. Серхів). Конструкція опалубки могла бути різною. Скажімо, у с. Тельчів становлювали 3—4 вигнуті у вигляді дуг прутки з лози, утикаючи їх кінці у «черін». По них укладали поздовжні дощини, а уже по цій опалубці з «сирівки» викладали склепіння («барабан»). Подібним чином (з використанням кількох «каблуків» з лози) опалубку «барабана» споруджували у сс. Красноволя, Козлиничі, Новосілки, Майдан-Ланенський, Старий Чорторійськ тощо. Кількість «каблуків» могла бути різною. Скажімо, у с. Старий Чорторійськ їх давали доволі багато: *«так, щоб під кожний кірпіч ішло дві дуги»* (дощатого настилу тут не робили). Замість «каблуків» часто використовували два заокруглені шаблони з дощок, які встановлювали по краях склепу (сс. Козлиничі, Майдан), чи два півободи коліс від воза («ободи», «бручі»): Козлиничі, Новосілки. Згадок про те, що задня основа склепіння (при напільній стіні) була децю вищою від передньої (що було характерним для печебудівництва Середнього Полісся [17, с. 131]) не фіксуємо (етнофори твердять, що добре функціонування печі забезпечували «челюсті»). Лише у с. Тельчі одержуємо інформацію, що хоча *«барабан був рівний з обох країв... але дехто казав, що коліс піднімали [його] перед»*.

Виклавши склепіння, із «сирця» складали два зовнішні бортики (завтовшки «в одну сирівку»), які разом з пороговою та тильною стінами (як і в опічках подібної конструкції) утворювали своєрідну скриню, внутрішню порожнину якої заповнювали піском (с. Серехів), глиною (с. Тельчі), глиною і піском (с. Красноволя) тощо. У с. Майдан засипали

«п'єсок і ще щейбйонку, яку збирали на полі». Верх печі («нап'єч», «черінь») вирівнювали (заливали) глиною, по якій укладали «сирівку» чи випалену цеглу (і зверху знову «змазували» глиною).

Відтак влаштовували челюсть печі («вусте», «челюсті», «челюсти», «челюсть») — своєрідне пониження і звуження вхідного отвору. У давніших печах «вусте» становили один чи два вигнуті прутки, які обліплювали глиною (с. Тельчі), у новіших — їх викладали із «сирівки» чи «палянки» по металевих обручах («шинах»): с. Матейки. У новіших печах зі с. Тельчі при влаштуванні *«челюсти ставили два вигнуті прутки і по них мурували кірпічом»* (висота бортика челюсті становила 15 см — «пів кірпичини»). На припічку при сінешній стіні влаштовували невеличку нішу («кубашок», «закуток»), у якій зберігали жар, сушили «лучину». Інколи таких «закутків» було два: *«по обидвох боках припека»* (с. Майдан-Ланенський).

Відповідно до наших обмірних матеріалів та повідомлень респондентів, ширина топочної камери переважно коливалась у межах 0,9—1 м, висота дорівнювала приблизно 0,4 м (сс. Майдан-Ланенський, Серхів), а висота «вустя» дорівнювали приблизно 28 см. Як неодноразово наголошують респонденти, висоту «вустя» визначали таким чином, *«щоб баняк проходив»* (с. Красноволя), *«за розміром найбільшого горшка»* (с. Майдан-Ланенський), *«на найбільший баняк»* (с. Майдан-Ланенський). Скажімо, в обмірній нами печі зі с. Майдан-Ланенський висота склепу становить 40 см, челюстей — 28 (+ бортик — 12 см), ширина склепу — 90 см, у с. Серехів: ширина склепіння — 1 м, висота — 0,4 м.

При напівкурному та «чистому» опаленні над челюстями печі влаштовували «комин» (димозбірник). Його зазвичай споруджували з сирі чи випаленої цегли, яку укладали на ребро по дерев'яній рамі (підтримуваній кутовим стовпчиком). З окремих сіл маємо інформацію про іншу, більш давню конструкцію «комина». Зокрема у сс. Красноволя, Майдан-Ланенський такий «комин» виплітали з лози і з двох боків мастили глиною. У комині влаштовували шубер («завдвижку»: с. Черськ), якою засували димовий канал після опалення печі (тоді ж закривали «вусте» печі дерев'яною чи металевою «заслонкою»: с. Новосілки). У куті між піччю і по-

роговою стінами (ближче дверей) стояли «рогачі», «к'ощуба» тощо.

В окремих населених пунктах одержуємо інформацію, що колись при необхідності розігріти страву, чи нашвидкуруч зварити кілька картоплин, приготувати яєчню — на припічку розводили невеличке відкрите вогнище: «Ті, що жили на хуторах, зранку на припіку... палили лучину і готували яєчню» (с. Чорниж).

Стосовно функційної сегментації печі, то на Маневиччині цей процес відбувався доволі пізно. Коли впровадження обігрівальної «грубки» респонденти зазвичай пов'язують з 1920—1930-ми рр. (сс. Градиськ, Набруськ, Тельчі), то «плита» для приготування страви входить у побут місцевого населення переважно лише у другій пол. ХХ ст. («после війни»): сс. Набруськ, Лишнівка, Комарове, Новосілка. Як зазначають респонденти народжені у 1930—1940-х рр.: «За дідів плит не було, вони з'явилися за батьків; у 1940-х рр. вже були груби» (с. Красноволя)⁶; «Груби були завжди, плита появилася за советів» (с. Майдан-Ланенський)⁷; «У 1955 роках появились плити... до того часу вони були хіба що у заможних; коли появилася сирець — почали робити грубки... ще до війни» (с. Тельчі)⁸. Хоча в окремих випадках відзначають спорадичне побутування «плит» уже «за Польщі» (с. Троянівка): «Плита, грубка були вже в дитинстві» (с. Карасин)⁹.

У житловому приміщенні завжди влаштовували глинобитну долівку («земля», «тік», «ток»). Її вбивали з глини (глину мочили і вбивали «довбнею»: с. Комарове). У с. Матейки для цієї мети використовували «рудю глину». Місцями (с. Троянівка) до глини добавляли «кінського гімняка». Щоправда, конструкція долівки могла бути й простішою. Скажімо, у с. Лишнівка «хто тік заливав глиною, а в кого він був просто на піскові». У новіші часи кон-

струкція долівки була іншою: «Тепер як роблять долівку, то перемішують з глиною опилки» (с. Старий Чорторійськ). Зверху «землю» щотижня змащували «рудю (червоною) глиною», а зчаста ще присипали піском: «Землю мастили червоною глиною: розводили і раз на тиждень змащували» (с. Комарове); «Зверху тік змащували рудю глиною» (с. Старий Чорторійськ); «Кожного тижня землю мастили рудю глиною і посипали піском» (с. Матейки); «Землю вбивали, мастили червоною глиною і посипали піском» (с. Новосілка); «Тока змащували тряпкою глиною і посипали піском, щоб до ніг не чіпалося» (с. Красноволя); «Земля... вбивали глину, змащували глиною і присипали піском» (с. Тельчі). Місцями (с. Майдан-Ланенський) етнофори відзначають особливе оздоблення долівки напередодні великих річних празників: «Перед святами усю поверхню землі мазали білою глиною, тільки біля печі, під лавами мазали жовтою глиною». Дерев'яні підлоги («пудпога», «подлога», «підлога») увійшли у побут місцевого населення доволі пізно (у них «доски клали на лігари»). Щоправда, за свідченням респондентів, в окремих населених пунктах (сс. Градиськ, Серхів) дерев'яна підлога мала давніше походження: «В хатах дерев'яна підлога була віддавна, а глиняний ток був рідко, бо тут є ліс» (с. Градиськ).

Внутрішні (а разом й зовнішні) стіни житлового приміщення здебільшого білили «білою глиною» (сс. Набруськ, Куликовичі, Тельчі та ін.). Як зазначають у с. Тельчі, «у нас хати білили білою глиною, а в Любешівському районі хати стоять чорні». Коли в околицях села такої глини не було її купували чи заготовляли деінде (наприклад мешканці с. Набруськ її копали у с. Боровно).

Облаштування внутрішнього простору місцевого житла в основних рисах відповідало інтер'єру загальноукраїнського. При вході у куті між пороговою і тильною стінами стояла піч (над нею — жердки («вішалки»): с. Новосілка), далі уздовж тильної стіни — широкий настил для спання, який називали по-різному: «запек» (с. Троянівка), «зап'ік» (сс. Лишнівка, Серхів, Карасин, Комарове, Новосілка), «зап'іч» (с. Градиськ, Четвертня), «примуст» (с. Набруськ), «пол» (с. Старий Чорторійськ, Матейки), «пил» (с. Красноволя), «п'іл»

⁶ Зап. 27.07.2016 р. у с. Красноволя Маневичького р-ну Волинської обл. від Борщевича Трохима Трохимовича, 1940 р. н.

⁷ Зап. 2.07.2016 р. у с. Майдан-Ланенський Маневичького р-ну Волинської обл. від Сорочука Олекси Федоровича, 1932 р. н.

⁸ Зап. 30.07.2016 р. с. Тельчі Маневичького р-ну Волинської обл. від Демчук Федуса Петровича, 1943 р. н.

⁹ Зап. 31.07.2016 р. у с. Карасин Маневичького р-ну Волинської обл. від Мельник Миколи Олексійовича, 1931 р. н.

(сс. Тельчі, Майдан)¹⁰. У сс. Черськ фіксуємо потрійне його назовництво: «запіч», «піл» і «полати». На «полу» спали покотом (на ньому «могло спати п'ять чоловік»: с. Матейки). Під «примустом» зберігали запас картоплі на повсякдень (коли при хаті не було «пукліта»): с. Набриськ. Постеля була невибагливою: «На полу настил з горохвини (лушпиння квасолі. — Р. Р.), накритий рядюгою» (с. Матейки); «На запіку матрац з сіна — сінник» (с. Лишнівка). «Ліжка» («лужка») увійшли в інтер'єр хати місцевих поліщуків доволі пізно — переважно з сер. ХХ ст. Над «полом» (чи ліжком) висіла жердка для просушування одягу тощо. Тут же розташовувалась колиска («ненька»), підвішена над «полом».

Над дверима високо під стелею обов'язково закріплювалась «полиця на хліб» (зазвичай вона тягнута аж до віконної стіни): сс. Красноволя, Комарове, Майдан-Ланенський та ін. При пороговій стіні біля дверей (по другий бік від печі) був поміщений «мисник» (сс. Набриськ, Лишнівка, Старий Чорторійськ, Тельчі, Комарове) чи «полиці» (сс. Черськ, Градиськ, Карасин) для зберігання посуду. У с. Старий Чорторійськ відзначають, що «мисник стояв на землі», а «полиці» (2—4), з'єднані боковинами — були навісними. У новіші часи «мисник» замінили «шаховчки» (закриті дверцятами): с. Набриськ.

Як і скрізь в Україні, найбільш почесним місцем житлової кімнати вважався кут хати протилежний пічному — «покуть» (рідко — «кут»). Тут на стіні містились «ікони» («їкони»). Їх кількість могла бути різною, проте не менше двох («Божа Мати» і Ісус Христос»: сс. Матейки, Набриськ). Як відзначають у с. Тельчі: «Ікон було — скільки у кого, але обов'язково дві ікони — не менше». На «покуті» на лаві у «почесному місці» зазвичай стояла хлібна «діжка».

Уздовж віконної та причілкової стін (аж до «полу») розташовувались широкі тесані «лавки». В

¹⁰ Лексема «піл» для означення цього елемента інтер'єру є панівною на теренах Середнього та Східного Полісся, натомість назва «примуст» побутує на заході Полісся (Камінь-Каширський, Шацький, Ратнівський, Любомльський, Любешівський р-ни Волинської обл.), знову ж, лексема «запіч» відома у Любешівському (зрідка трапляється у Ратнівському) р-нах Волинської обл. та у Зарічненському р-ні Рівненщини.

багатших селян їх замінили (нерідко вже у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст.) «канапи» — лавки із спинками (сс. Красноволя, Серехів, Комарове, Новосілка та ін.): «В багатших замість лав були канапи» (с. Четвертня). «Стіл» (на чотирьох ніжках — «лапках (лапах)») займав місце у куті під іконами. Його розміри були різними — залежно від кількості членів сім'ї: сс. Градиськ, Карасин. Скажімо, у с. Комарове траплялись столи завдовжки й до трьох метрів. У таких столах було по дві «шухляди» (або «скриньки»). Сім'я споживала страву за столом кожен день (з однієї миски): с. Набриськ. Перед столом стояв «ослін» («стілець»): — дошка завдовжки 1,6—2,5 м, встановлена на чотирьох ніжках («лапках»). Зазвичай «ослін» робили такої ж довжини, як і стіл (с. Комарове). В хаті також стояли маленькі ослінчики («ослінчик», «слінчик», «слончик», «стільчик»), призначені для сидіння однієї людини.

У житловому приміщенні також стояв «кухор» («кухвор») — різновид скрині з опуклим віком, у якому господиня зберігала одяг. «Кухри» зазвичай виготовляли з вільхового дерева (с. Красноволя). Рідше для цього використовували «скриню» («сундук») з віком плоским. У с. Комарове старожили наголошують, що в хаті «на одягу був кухар (з опуклим віком), а скриня — це на зерно; вона стояла у коморі». Лише у с. Лишнівка старожили згадують, що колись одяг зберігали у «боднях».

Як уже відзначалось, почесне місце в інтер'єрі житла відводилось «хлібній діжці». Хоча у деяких населених пунктах респонденти відзначають, що «діжа» стояла у коморі (сс. Градиськ, Четвертня), у хаті за піччю (с. Старий Чорторійськ) або на печі (с. Тельчі, Четвертня), у більшості сіл вона постійно займала місце на лаві у «покуті», біля столу (сс. Троянівка, Черськ, Набриськ, Лишнівка, Красноволя, Матейки, Карасин, Комарове, Новосілка, Чорниж та ін.). У ній завжди залишали закваску (с. Комарове) і, як наголошують у с. Набриськ: «Діжку ніколи не виносили в комору». Діжа повсякчас була накрита рушником (сс. Красноволя, Матейки, Чорниж), спеціальною тканиною «хусткою» (сс. Матейки, Карасин), «кілімком» (с. Красноволя) чи маленьким «настільником» (сс. Новосілка, Майдан-Ланенський): «Була накривка, спеціально для діжки червоним виткана» (с. Майдан-

Ланенський). У багатьох селах на діжці постійно стояв бохан хліба (сс. Матейки, Карасин, Новосілка, Майдан-Ланенський та ін.): «Діжка накрита спеціальною тканиною хусткою або рушником і на ній все время хліб стоїть» (с. Матейки). Як наголошують у с. Майдан-Ланенський: «Діжку хлібну шанували, бо то хліб пекли у ній. Її завжди накривали маленьким настільником. Там лежав хліб... треба було, щоб хліб лежав на тій настільниці... на діжі завжди стояла хлібина». У с. Новосілка відзначають: «Хліб стояв на діжці: як сідали їсти, його ставили на стіл». Коли у хаті був покійник (його ложили на причілковій лаві, головою до покуті), діжа залишалась на традиційному місці (сс. Майдан-Ланенський, Чорниж, Троянівка): «Як в хаті покійник, на діжу ставили хліб і свічку запалену» (с. Троянівка), «Як покійник — на діжу клали хлібину; після похорону цю хлібину забирав батюшка» (с. Чорниж). Щоправда, в окремих випадках одержуємо інформацію, відповідно до якої, коли в хаті був покійник, діжку з покуті забирали (с. Карасин). Знову ж, у деяких населених пунктах повсякдень хліб стояв на столі, а на діжку його ставили лише «на рокові свята: Святвечір, Паску» (с. Матейки). У цьому ж селі «на Коляди» на діжку (або біля неї на лаву) ставили банку з пшеницею (Різдвяного снопа тут не було). На Різдво сніп ставили у покуті на діжу в с. Черськ. У сс. Новосілка, Черськ зафіксовано звичай, відомий й у інших районах Полісся [16, с. 1050], відповідно до якого, «в Чистий Четвер діжку, хлібну лопату мили, бо казали, що все це на торги їде»: с. Черськ. Знову ж, в останньому селі згадують пісеньку (повчальну формулу), яку нібито колись співали русалки, як ходили по житах: «Не сій муки в діжечку / не мий ноги в ніжечку / бо буде гріх»¹¹.

¹¹ Базуючись на цій повчальній формулі (яка часто фіксована на Поліссі й іншими дослідниками), яку нібито наспівували русалка, респонденти зазвичай твердять, що над діжкою заборонялось сіяти муку (цієї ж думки зазвичай притримуються й науковці). При чому цю заборону вони, як правило, пояснюють тим, що сіяння муки безпосередньо над діжею могло б призвести до пере- чи недодозування останньої. Проте таке пояснення не є достатньо аргументованим, оскільки кисле тісто зазвичай вчиняли у два етапи: спершу заколочували теплою водою приблизно половину муки та додавали фермент («рощину»), і лише тоді, як розчинена маса почина-

Хлібну діжку могли виготовляти з різної деревини. Скажімо, у с. Чорниж її робили з дуба, у с. Градиськ тільки з сосни (причому слідкували, щоб сосна була «стрижньовіша»), а в с. Троянівка на хлібну діжу ішла липа та береза. Відповідно до місцевого звичаю клепок у діжі мало бути непарне число (але не більше як 19 штук): с. Старий Чорторийськ.

Давнішим способом освітлення житлового приміщення було спалювання «лучини» — невеличких трісок, які відколювали із викорчуваних старих соснових пнів. Відповідно до свідчень старожилів, світили «лучиною» на «припеку», зазвичай у спеціальному «коминку» — невеличкій ніші у зовнішньому куті печі (сс. Тельчі, Комарове, Красноволя, Матейки, Карасин, Новосілка, Майдан-Ланенський, Чорниж). Такий «коминок» мав

ла бродити, досипали до неї іншу частину борошна [5, с. 6]. На наш погляд зацитована повчальна формула, яку приписують русалкам, має абсолютно інші семіотико-семантичні корені. Річ у тім, що дослідники неодноразово звертали увагу на те, що прісний хліб (на відміну від вчиненого) слов'яни (особливо південні) дуже часто використовували при відзначенні календарних та оказійних празників, в поминальній обрядовості, в ворожіннях, а особливо в обрядодіях, пов'язаних із зв'язком між цим і потойбічним світом (заобрнення душ і духів, годування домовика тощо) [4, с. 499—500; 8, с. 812]. На основі цього можна припустити, що у минулому було певне табу щодо використання кислого хліба при окремих (передовсім поминальних) обрядах, тому заборону сіяння над діжкою (яка була атрибутом власне вчиненого хліба) муки слід розглядати як заборону в певних конкретних випадках використовувати власне хліб кислий. Безперечно наше припущення потребує окремого дослідження. Тут наведемо лише один аргумент на користь запропонованої гіпотези. Серед господарських і домашніх робіт, які заборонялось здійснювати на русальному тижні, не можна було розчиняти та випікати хліб. Проте це стосувалось лише вчиненого хліба, про що опосередковано свідчать інформації, записані К. Кутельмахом на Поліссі Житомирщини: «Якби розчинили тісто на русальнім тижні, то русалки порозляпують...» (с. Невгоди Овр.); «Як жонка розчиняє хліб, десь замесіт на бохонкі, то вони (русалки. — Р. Р.) камінь збирають з островков і в то тісто замесят повну дежу і закроють, а ліше на бохонкі. А на паляніці, то не чапають...» (с. Збраньки Овр.) [9, с. 117]. Словом, заборона («грішка») сіяти над діжкою муку, на наше переконання, пов'язана, власне, з випічкою вчиненого хліба, який розчиняли у діжі (для вимішування тіста на прісні вироби цієї посудини не використовували).

окремий «комин», дим із якого ішов у коминдимозбірник над челюстями печі (с. Старий Чорторийськ). У новіші часи «коминок» могли розташовувати між грубою і піччю (с. Старий Чорторийськ) або при грубці (с. Тельчі). Згодом для освітлення приміщення почали використовувати «лампи» («газники») на нафту («газу»).

Отже, зібраний нами матеріал дає можливість зробити наступні висновки.

На теренах Маневецького району (приблизно по лінії населених пунктів: Серхів — Череваха — Замостя) проходить розмежування між явищами традиційної будівельної культури Західного та Середнього Полісся. У північній (власне північно-західній) частині — поширені явища, притаманні для Західного Полісся; у східній (південно-східній) — превалюють явища, характерні для Полісся Середнього. Це спостерігається у використанні будівельних матеріалів, технік, специфіці кутових врубів, плануванні житла, будівельній термінології тощо. Заслуговує на увагу й те, що на основній території району теплу комору («пукліт») дуже часто (як і в сусідньому Володимирецькому р-ні Рівненщини) розташовують через сіни від житлового приміщення. Знову ж, у південно-західному напрямку від умовної лінії Серхів — Череваха — Куликовичі (сс. Граймівка, Годомичі, Чорниж та ін.) у житлобудівництві щораз чіткіше проявляються явища, притаманні для житлобудівництва етнографічної Волині.

1. Архів ЛМНАП. — Ф. Матеріали експедицій. — Спр. ЗВ-68. — 14 арк. (+ Додатки: 1-д—34-д).
2. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 638. — 21 арк.
3. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в. — Москва : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
4. Валенцова М. Кислый — пресный / М.М. Валенцова // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого ; Институт славяноведения РАН. — Москва : Международные отношения, 2009. — Т. 2: Д — К (Крошки). — С. 499—500.
5. Глушко М. Походження та джерела вчиненого хліба в українців (культурно-генетичний аспект) / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. — 2012. — № 1. — С. 3—18.
6. Грацианская Н.Н. Введение. Типология народного жилища в странах зарубежной Европы / Н.Н. Грацианская, Н.М. Листова, С.А. Токарев // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. — Москва : Наука, 1968. — С. 3—11.
7. Данилюк А. Народна архітектура Волинського Полісся / Архип Данилюк. — Рівне : Волинські обереги, 2002. — 86 с. : іл.
8. Зюбровський А. Прісний хліб у повсякденному раціоні українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX — середині XX ст.: ареально-хронологічна характеристика / Андрій Зюбровський // Народознавчі зошити. — 2016. — № 4. — С. 804—816.
9. Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків / Корнелій Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 87—153.
10. Радович Р. Поліська піч: специфіка формування опіччя / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2014. — № 2. — С. 270—291.
11. Радович Р. Розвиток системи опалення поліського житла: способи відведення диму / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2013. — № 2. — С. 212—230.
12. Радович Р. Традиційне житло (будівельний матеріал, техніка та технологія, особливості планування) / Роман Радович // Етнокультура Рівненського Полісся / упорядник В. Ковальчук. — Рівне, 2009. — С. 17—28.
13. Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на Правобережному Поліссі / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1998. — № 1. — С. 54—65.
14. Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. — Вип. 47. — С. 68—110. — (Серія історична).
15. Радович Р. Допоміжні технологічні засоби для забезпечення механічних та теплотехнічних властивостей зрубу поліського житла: особливості та динаміка розвитку / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2016. — № 2. — С. 308—318.
16. Радович Р. Хлібна діжа в інтер'єрі поліського житла / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2015. — № 5. — С. 1045—1053.
17. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я) / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 125—140.
18. Таранушенко С. Давнє поліське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.

Roman Radovych

THE SPECIFICITY OF HOUSING
CONSTRUCTION IN THE SOUTHERN EAST
OF THE VOLYN POLISH

(based on materials from Manevychi district, Volyn region)

In the proposed work features of housing construction culture on the territory of Manevychi district of Volyn region are considered. The specifics of building materials, technology and technology of wall construction, peculiarities of the formation of a ceiling, roof, heating system, etc. have been characterized. The localization of these phenomena has been carried out, as well as features common to the housing of the Western and Middle Polissia is allocated.

Keywords: Polissia, housing, planning, building technique, roof, ceiling, heating system.

Роман Радович

СПЕЦИФИКА ЖИЛИЩНОГО
СТРОИТЕЛЬСТВА НА ЮГО-ВОСТОКЕ
ВОЛЫНСКОГО ПОЛЕСЬЯ

(по материалам Маневичского р-на Волынской обл.)

В предлагаемой работе рассмотрено особенности жилищного строительства на территории Маневичского р-на Волынской обл. Охарактеризовано специфику строительных материалов, технику и технологию сооружения стен, особенности формирования потолка, крыши, системы отопления и др. Проведено локализацию этих явлений, а также выделено черты, общие из жилищем Западного и Среднего Полесья.

Ключевые слова: Полесье, жилище, планирование, техника строительства, крыша, потолок, система отопления.